

EGY MITHRAS-SOL RELIEF AQUINCUMBÓL

1986-ban, az aquincumi alátábor területén folytatott feltárás során, a tábor fölé épült középkori lakóházba beleásott újkori kút oldalából mészkő relieftábla töredéke került elő.¹ (1., 2., 15. kép.) A minden oldalán csorba, 22 x 38 cm méretű darabon Sol sugárkoszorús feje, tőle jobbra pedig egy frígiai sapkás Mithras-fő ábrázolása maradt fenn. Az ásatás szűkreszabott ideje miatt a darab jelentősége ellenére sem lehetett további darabok után kutatni.²

A pannoniai viszonylatban igen igényes kivitelű dombormű nagyobb kultuszkép része volt. A jobb oldalt látható Mithras-fejet a szokásos módon, a frígiai sapka alól vállra hulló hajfürtökkel, a bal oldali Sol fejet pedig ugyancsak vállra omló fürtökkel, s jól megfaragott sugárkoszorúval formálták meg. (A kő sérülése ellenére jól kivehető tizenkét sugár.) Mindketten előre, kissé fölfelé tekintenek, arckifejezésük hangsúlyozottan ünnepélyes.

A köemlék másik oldalán jól látszik az egykori megmunkálás. A bal felső részén megmaradt az eredeti megmunkált felület, amelyen erőteljesen lebbenő ruharedőket faragtak ki, a töredék jobb felén és alul az eredetileg kidomborodó felület letört, de a kontúrja jól látható. Az ismert Mithras-ábrázolásokat figyelembe véve darabunk a bikaölési jelenet részleteként értelmezhető oly módon, hogy a letört felület Mithras törzsének és a bika hátának része lehetett, a megmaradt bal felső részen pedig Mithras lebbenő köpenyének redői láthatók.

Ezt a feltevést megerősíti, ha ismét a jobban megmaradt másik oldalt vesszük szemügyre. Mithras és Sol ilyen típusú egymás melletti ábrázolása, a két előre tekintő figura a mítosz egyik csúcspontjának számító jelenetének lehetett a részlete: vagyis Mithras és Sol közös ünnepi lakomájáé, amelyet együtt fogyasztottak el, miután Mithras megölt a bikát.³ Ez a jelenet a Mithras-Vita ábrázolásain általában barlangban mutatja a két istent, egymás mellett a megölt bika bőrével letakart fekvőhelyen félig fekve – félig ülve, vagy magán a bikán ülve. Olykor az előtük lévő asztalt borítja a bika bőre.

A jelenet a leggyakrabban a bikaölési jelenetet körülvevő festett vagy faragott paneleken látható, a Mithras-Vita többi jelenete között. Ha önálló képként jelenik meg, akkor helye többnyire egy forgatható kultuszkép hátlapján van, ahol előlapként a bikaölés – *tauroktonia* – jelenete szerepel. Ez a változat jóval ritkább, és Magyarország területén eddig darabunk az első ilyen fajta ábrázolása e lakomának.

Az első típushoz tartozó emlékek főleg DK-Európában kerültek elő nagy számban, de látható az ábrázolás germaniai kultuszképeken és ismert Noricumból és Pannoniából is.⁴

A dieburgi mithraeum vörös homokkőből faragott kultusztábláján a jobb alsó sarokban van a jelenet, de általában a főjelenet alatti alsó fríz középső részén van a helye, pl. egy alsúti márványtáblán, egy eisenstadti töredéken vagy több dáciai, moesiai és thraciai darabon. (3., 4., 5., 6. kép)

A második, ritkább változat – melyhez darabunk is tartozik – előfordulásai Itáliából, Hispániából, a germaniai limesről, a Taunus és az Odenwald vidékéről ismertek.⁵ (7–12. kép)

A kutatás a jelenet többféle típusát különbözteti meg, s az interpretációk nem mindenben egyeznek.⁶ Az alaptípus a már említett jelenet, amikor a *tauroktonia* mellett a Mithras-Vita másik kiemelkedő eseményeként ábrázolják. Ilyenkor a két főalak, Mithras és Sol mellett a két kisegítő, Cautes és Cautopates látható, olykor az ismert állatok, mint oroszlán, kutya, kigyó ábrázolásai vagy Luna mellképe.

A két egymás mellett ülő istenalak közül Mithras mindig felismerhető a frígiai sapkáról, s általában jobb oldalt ül. Bal oldalt Sol, akinek fejét *nimbus* övezi, olykor sugárkoszorú. (7., 8., 14. kép) A két fej általában egy magasságban van, de Sol feje olykor alacsonyabban, főleg azokon az ábrázolásokon, amelyeken enyhén hátra dőlve kissé Mithrasra támaszkodik, aki átkarolja. Ilyen lehetett a töredékes aquincumi dombormű ábrázolása is. Öltözetük többnyire *tunica* és köpeny, Sol olykor csak köpenyt visel, sőt a ladenburgi reliefen ruhátlan, s Mithrason is csak egy váll köré vetett köpeny van. (12. kép) Figyelemre méltó, hogy a hedderneimi táblán Mithras és Sol között egy törön frígiai sapka és sugárkoszorú lóg, a rükingeni tábla jobb oldalán pedig Mithras mellett egy kardon sugárkoszorú. (Sol fején egyik esetben sincs.)⁷

A bikabőrrel leterített asztalt olykor kisebb *mensa* vagy *tripus* helyettesíti (Rükingen, Ladenburg), ez utóbbi helyen az asztal lábai bikalábak. Gyakran az ágyat terítették le a bika bőrével, de előfordul, hogy az ágy és az asztal helyett csak a bika látszik. (7., 10. kép) Az asztalon étel van, általában kenyér és szőlőfürt, s ezeket gyakran a segítőik nyújtják a két istennek. (7., 8., 10., 11. kép)

Kezükből többnyire ivókörtöt vagy csészét emelnek magasra.

A kétoldalt álló segítőik többnyire felfelé, ill. lefelé fordított fáklyáik alapján Cautesszel és Cautopatesszel azonosíthatók.

A fentiekben leírt alaptípus mellett előfordul, hogy segítőként mások is, olykor maszkos alakok is láthatók az ábrázolásokon. Ezek nem a mítosz szereplői, hanem a kultikus közösség tagjai, akik a beavatási fokozatuknak megfelelő maszkot viselik. Ilyenkor nem a mítosz egy jelenetének ábrázolásáról, hanem a mítosz egy je-

lenetét felidézõ, megjelenítõ szertartás ábrázolásáról van szó.⁸ Legnevezetesebb példája ennek a rómvárosi Santa Prisca mithraeum processziót és áldozati lakomát ábrázoló falfestményei, vagy a dura-europosi falfestményeken látható *corax* maszkos alak, vagy a sokat vitatott konjici kõemlék valamint egy rómvárosi töredék (Castra Praetoria).⁹ Ez utóbbiakon a fáklyavívõ Cautes és Cautopates helyén *corax* és *leo* maszkos segítõk láthatók. Ezekben az esetekben már a szent lakomát megelevenítõ rítus ábrázolásával állunk szemben, amely rítus az abban résztvevõk számára a szent cselekmények átélését, megelevenítését, az azokban való részvételt biztosította. Ilyenkor a maszkos ábrázolások a résztvevõk beavatási fokát mutatják. Solt és Mithrast a két legmagasabb fokú beavatott, Heliodromus és Pater jelenítette meg. (13., 14. kép)

Mivel a szent lakoma rítusa egyben a két istenség és a beavatottak közösségét is jelképezte, ill. azt akarta megvalósítani, az ábrázolás olyan kevert típusa is elfordul, ahol istenek és beavatottak együtt szerepelnek. Ehhez a típushoz sorolják a konjici és a Castra Praetoriából való reliefet, amelyek – bikaölést ábrázoló hátlapja is lévén – a mítosz ábrázolásaként is felfoghatók lennének, de a maszkos alakok megjelenítése a szertartásra utal.

Ami az új aquincumi darabot illeti, a két istenalak megmaradt fejbábrázolásából nem dönthetõ el határozottan, melyik típushoz tartozhatott a reliefábla. Az a tény azonban, hogy bikaölési jelenet hátlapjaként faragták, arra mutat, hogy itt a mítosz ábrázolásáról, tehát az alaptípusról van szó. Ezt erõsíti meg az a kö-

rülmény is, hogy Aquincumban, a legiotáborban feltárt mithraeum falképein sincs olyan jelenet, amely túllépne a Mithras-Vita keretein és a kultusz szertartásait ábrázolná.¹⁰

Ugyanígy nem határozható meg pontosan az sem, hogy hol lehetett az a szentély, amelynek berendezéséhez darabunk tartozhatott. Annyi bizonyos, hogy a kivitelezés minõsége tehetõs hívõközösségre utal. A Mithras-emlékek nagy száma a canabae területén legalább három mithraeum meglétére enged következtetni, a legiotáborból északra, délre és keletre, de ennél nagyobb szám is elképzelhetõ. (15. kép) Az sem zárható ki, hogy az új darab egy újabb mithraeumhoz tartozott, esetleg az alotáboron belül vagy valahol a közelben, a canabae délkeleti regiojában.¹¹

A relief kivitelezésének minõsége tehetõs hívõközösségre utal, feltehetõleg a katonaság körébõl.¹² Az arcok megformálása a legjobb aquincumi mûhelyekre emlékeztet. Valószínû, hogy azonos mûhelybõl kerülhetett ki egy szentendrei aediculafalon ábrázolt Attis-figura is.¹³ (16. kép) A kõfaragás magas színvonalát és az aquincumi legiotáborban a *tribunus laticlavius* házanépéhez tartozó mithraeum meglétét is figyelembe véve, talán nem túlzás itáliai befolyásra gondolni. Távlabbi párhuzamként így megemlíthetõ lehetne egy, az itáliai Nersae-bõl származó kultuszkép is, amelyet a 2. század 70-es éveire kelteznek.¹⁴ Darabunk így a 2. század végére, a 3. század legelejére tehetõ, amikor Aquincumban több mithraeum is épült, és a mûvészeti ábrázolások sokrétûsége bontakozott ki.

Jegyzetek

1. A kő leltári száma: Aquincum lapidarium 86.11.25. Anyaga: mészkő. Lelõhely: „A” felület, a castellum északi falának körzetében.
2. Itt köszönöm meg Tóth Istvánnak (Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem), hogy a kő jelentõségére s a Mithras-ábrázolásra felhívta a figyelmeimet.
3. J. P. KANE, The Mithraic cult meal in its Greek and Roman environment, (részletes irodalommal). In: Mithraic Studies II., 313–351.; L. A. CAMPBELL, Mithraic iconography and ideology (Leiden, 1968) 316–324.; R. MERKELBACH, Mithras. (Königstein/Ts 1984) 133–134.
4. Pl. CIMRM 1247 = SCHWERTHEIM 159, Nr. 123/a, Taf. 31 (Dieburg); CIMRM 1648 (Eisensadt); 1740 (Alcsút); 2052, 2171, 2181 (Dacia); 2241, 2243, 2244, 2267, 2292 (Moesia); 2320, 2338 (Thracia).
5. CIMRM 397 (Roma, Castra Praetoria); 641 (Roma, Fiano Romano); 798 (Caetobriga, Hispania); 1083 = SCHWERTHEIM 66, Nr. 59/a (Nida-Hedernheim, Mithräum 1); 1137 = SCHWERTHEIM 101, Nr. 85/a (Rückingen); SCHWERTHEIM 199, Nr. 144 (Ladenburg); CIMRM 1896 (Konjic, Dalmatia).
6. Lásd 3. jegyzet
7. A ladenburgi reliefen Schwertheim feltételezése szerint fémbõl készült sugarak lehettek Sol feje körül.
8. Errõl részletesen J. P. KANE i. m. 317 skk, 344 skk.
9. M. J. VERMASEREN–C. C. van ESSEN, Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome (Leiden 1965) 148–155, Taf. LIII–LVIII.; CIMRM 49. 1896, 397.
10. KOC SIS L., A tribunus laticlaviusok háza az aquincumi 2–3. századi legiotáborban. (Elõzetes jelentés BudRég 28 (1991), 117 skk.; MADARASSY O., A Mithraeum falfestménye u.ott 123 skk.
11. A canabaeban valószínûleg még több mithraeum meglétével számolhatunk a canabae délkeleti felében, leletünk környékérõl származó feliratok alapján: CIL III 3478 in *Buda vetere ... in hortomonalium*; 3476 *Alt-Ofen in hortis parochi*; 14343,2 *Pacsirtamezõ* u.; 3479 a Hajógyári sziget déli részébõl (ez utóbbi minden bizonnyal a szigeten állt, ezidáig meg nem talált Mithras-szentélybõl való). A többi kő a canabae délnyugati részé-

ből származik. A *moniales* kolostora a mai Kiskorona utca keleti oldalán feltárt klarissza kolostorral azonosítható.

Egy 1373. aug. 24-én Budán kiállított oklevél (OL DI 6131) szerint a klarisszák megvették a kolostortól nyugatra és délnyugatra fekvő földeket. (Ezért az adatért Bertalan Vilmosnénak tartozom köszönettel.)

Itt szeretném megemlíteni, Kocsis László kolléga engedélyével – amit ezúton is köszönök –, hogy a legiotáborban további két olyan Mithras-relieftábla töredéke került elő, amelynek mindkét oldalán figurális ábrázolás volt. A darabok nem szen-

télyből kerültek elő, így biztosan nem lehet tudni, hogy a legiotáborból már ismert mithraeumból származnak-e. Lehetséges, hogy két különálló kultuszképhez tartoztak.

12. A katonaság és a Mithras-kultusz terjedésének a kapcsolatából: C. M. DANIELS, *The Roman army and the spread of Mithraism*, in: *Mithraic Studies II*, 249–274, R. MERKELBACH, *Mithras* (Königstein/Ts 1984) 162 ff.
13. ALFÖLDI A.–NAGY L., *Budapest Története*, Budapest, 1942. 474, Taf. LXIX, 4.
14. CIMRM 650.

Rövidítések

CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum I–XVI és Suppl. Berlin, 1863–
CIMRM	M. J. VERMASEREN, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae</i> , The Hague, 1956–61. 1–2.
EPRO	M. J. Vermaseren (szerk.), <i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i> , Leiden.

Mithraic Studies	Mithraic Studies. Proceedings of the 1st International Congress of Mithraic Studies (ed. J. R. Hinneles), Manchester 1975.
SCHWERTHEIM	E. SCHWERTHEIM, <i>Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland. Mit Ausnahme der ägyptischer Gottheiten</i> . EPRO Bd. 40 Leiden 1974.

EIN MITHRAS-SOL RELIEF AUS AQUINCUM

Im Jahre 1986, bei der Freilegung des Alenkastells in Aquincum kam aus der Wand eines Brunnens, der in der Neuzeit in die Reste eines mittelalterlichen Wohnhauses gebaut wurde, ein Bruchstück eines Reliefs zum Vorschein.¹ (Abb. 1, 2, 15) Auf dem von allen Seiten abgebrochenen 22 x 38 cm großen Stück sind die Köpfe von Sol und Mithras zu sehen. Wegen der knapp bemessenen Zeit der Ausgrabungen konnte man das Forschen nach weiteren Stücken nicht fortsetzen.²

Das Relief könnte ein Teil eines größeren Kultbildes gewesen sein. Das Mithrashaupt auf der rechten Seite wurde mit schulterlangem lockigem Haar unter der phrygischen Mütze, das Solhaupt links daneben mit ebenfalls schulterlangen Haarlocken, umrahmt mit einem gut ausgearbeiteten Strahlenkranz mit zwölf Strahlen, dargestellt. Diese Darstellung ist ein Fragment des gemeinsamen Festmahles von Mithras und Sol, nachdem Mithras den Stier geschlachtet hat.³

Auf der anderen Seite des Steines sind die Spuren der einstigen Bearbeitung gut zu sehen. Es könnte sich um die Tauroktonie handeln und zwar stellt die abgebrochene Oberfläche einen Teil des Rumpfes von Mithras und des Rückens des Stieres dar, auf dem erhaltenen oberen linken Teil sind die Falten des flatternden Umhangs von Mithras zu sehen. Die Szene

des Kultmahles des Mithras und des Sol ist gut bekannt aus der Mithras-Vita, wo im allgemeinen die zwei Götter in einer Höhle nebeneinander auf einer mit dem Fell des Stieres bedeckten Liege halb liegend oder sitzend oder sogar direkt auf dem Stier sitzend dargestellt werden. Manchmal ist der vor ihnen stehende Tisch mit dem Stierfell bedeckt.

Die Szene kann man meistens als eine der auf den gemalten oder Reliefszenen rings um das Hauptbild mit der Darstellung der Tauroktonie sehen. Wenn es als selbständiges Bild erscheint, so befindet es sich meist auf der hinteren Seite des drehbaren Kultbildes, auf dessen vorderen Seite die Stiertötung dargestellt ist. Das war der Fall bei unserem neunten Stück aus dem Alenkastell von Aquincum.

Die zum ersten Typ gehörenden Denkmäler kamen sehr häufig in Südost-Europa vor, aber man kann sie auch auf germanischen Kultbildern sehen und sie sind auch aus Noricum und Pannonien bekannt.⁴ (Abb. 3, 4, 5, 6)

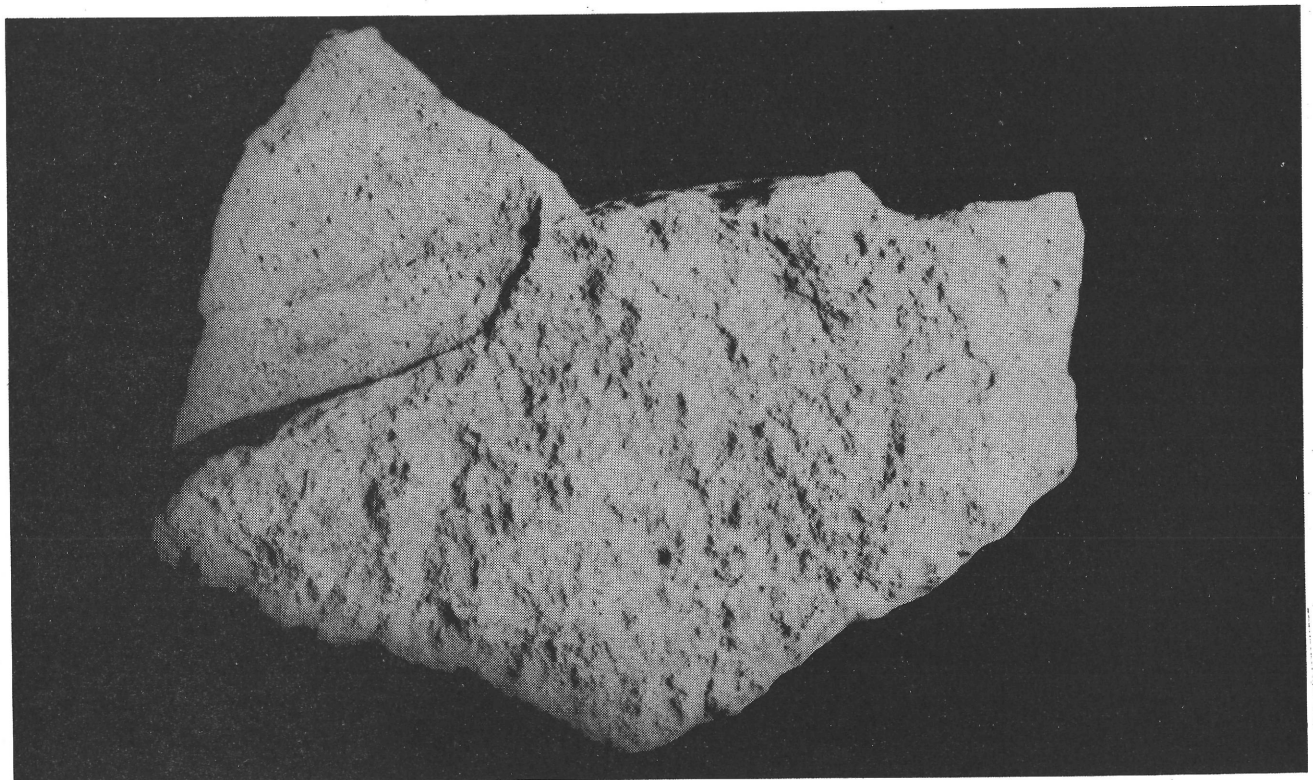
Die zweite Variation – als selbständiges Bild – kommt viel seltener vor, in Ungarn gilt diese Darstellung des Festmahles bisher als die erste. Die Analogien sind aus Italien, Hispanien, vom germanischen Limes und aus der Umgebung des Taunus und des Odenwaldes bekannt.⁵ (Abb. 7–12) Was das neuent-

deckte Stück aus Aquincum anlangt, kann man aufgrund der erhaltenen zwei Götterhäupter natürlich nicht eindeutig entscheiden, inhaltlich zu welchem Typ der ähnlichen Denkmäler diese Relieftafel gehört haben muß. Die Tatsache jedoch, daß man die Tauroktonie auf der anderen Seite dargestellt hat, weist darauf hin, daß es sich hier um das Ereignis des Mythos und nicht um die Darstellung des Ritus des Mithras-Kultes handelt.⁸⁻¹⁰

Die große Zahl der Mithras-Denkmäler auf dem Gebiet der Canabae von Aquincum läßt auf mindestens drei Mithrää schließen: nördlich, südlich und östlich vom Legionslager. (Abb. 15) Es ist aber nicht auszuschließen, daß unser neues Stück zu einem neuem Mithras-Heiligtum gehörte, vielleicht innerhalb des Alenkastells, oder in der Nähe in der südöstlichen Region der Canabae.¹¹ Die Qualität der Ausführung des Reliefs deutet auf eine wohlhabende Glaubensge-

meinde, wahrscheinlich aus dem Kreis des Militärs hin.¹² Das Formen der Gesichter erinnert uns an die besten Werkstätten in Aquincum. Aller Wahrscheinlichkeit nach stammt auch die Attisfigur, die auf einer Aediculawand in Szentendre dargestellt ist, aus dieser Werkstatt.¹³ (Abb. 16) Als eine weitere Parallele könnte ein Kultbild aus Nersea in Italien erwähnt werden, das wahrscheinlich in die siebziger Jahre des 2. Jahrhunderts datiert werden kann.¹⁴ (Abb. 17) So kann also auch unser Stück an das Ende des 2., höchstens an den Anfang des 3. Jahrhunderts datiert werden, auf die Severerzeit, als in Aquincum mehrere Mithras-Heiligtümer gebaut wurden und gleichzeitig sich eine Vielfalt der künstlerischen Darstellungen entfaltete.

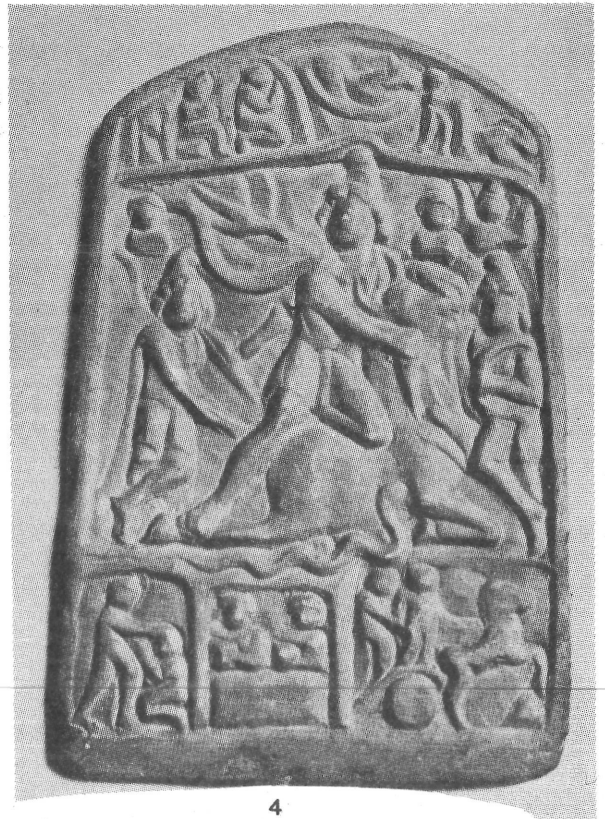
Margit NÉMETH
Historisches Museum der Stadt Budapest

1-2. A Sol-Mithrast ábrázoló relief elő- és hátoldala
Abb. 1-2. Vorder- und Rückseite des Sol-Mithras Reliefs

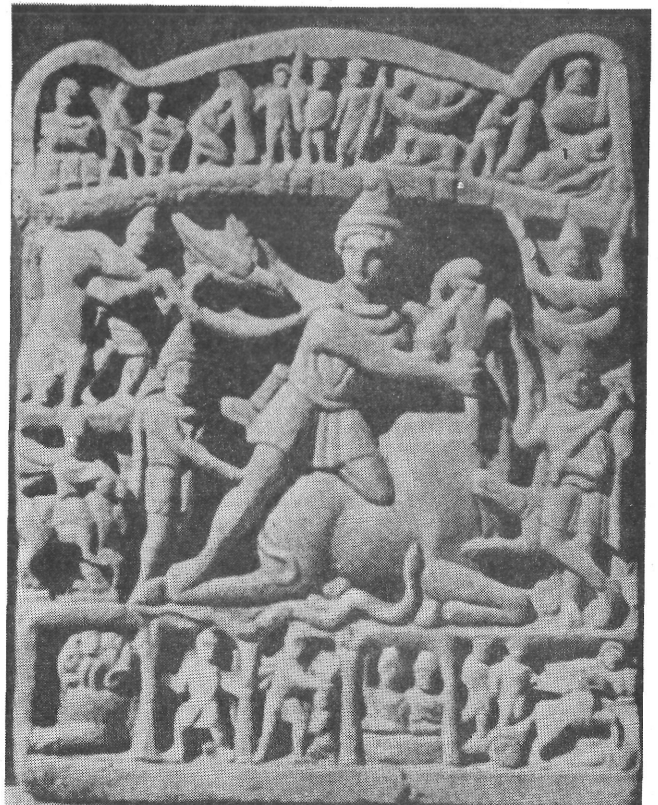
3

4

5

6

3. A dieburgi relieftábla 4. Az alcsúti relieftábla (Pannonia)

5. A temesvári relieftábla (Dacia) 6. A kurtowo-konarci relieftábla (Thracia)

Abb. 3. Relieftafel von Dieburg Abb. 4. Relieftafel von Alcsút (Pannonien)

Abb. 5. Relieftafel von Temeswar (Dazien) Abb. 6. Relieftafel von Kurtowö-Konare (Thrakien)

7

8

9

10

7. Márványtábla Fiano Romanoból (Roma) Elő- és hátlap. 8. Relieftábla Caetobrigából (Hispania)

9. A heddernheimi kultuszkép előoldala 10. A heddernheimi kultuszkép hátlapja

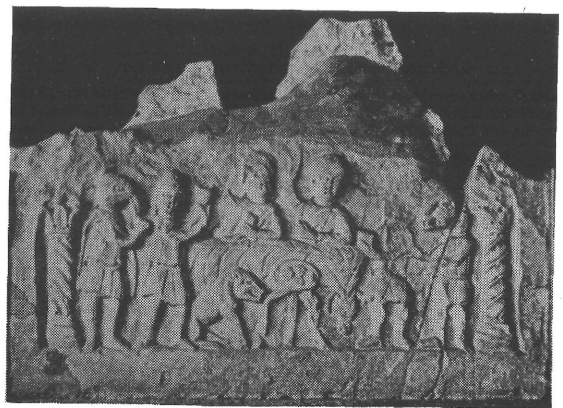
Abb. 7. Marmortafel aus Fiano Romano (ROM) Vorder- und Rückseite Abb. 8. Relieftafel aus Caetobriga (Hispanien) Abb. 9. Kultbild von Heddernheim. Vorderseite Abb. 10. Kultbild von Heddernheim. Rückseite

11

12

13

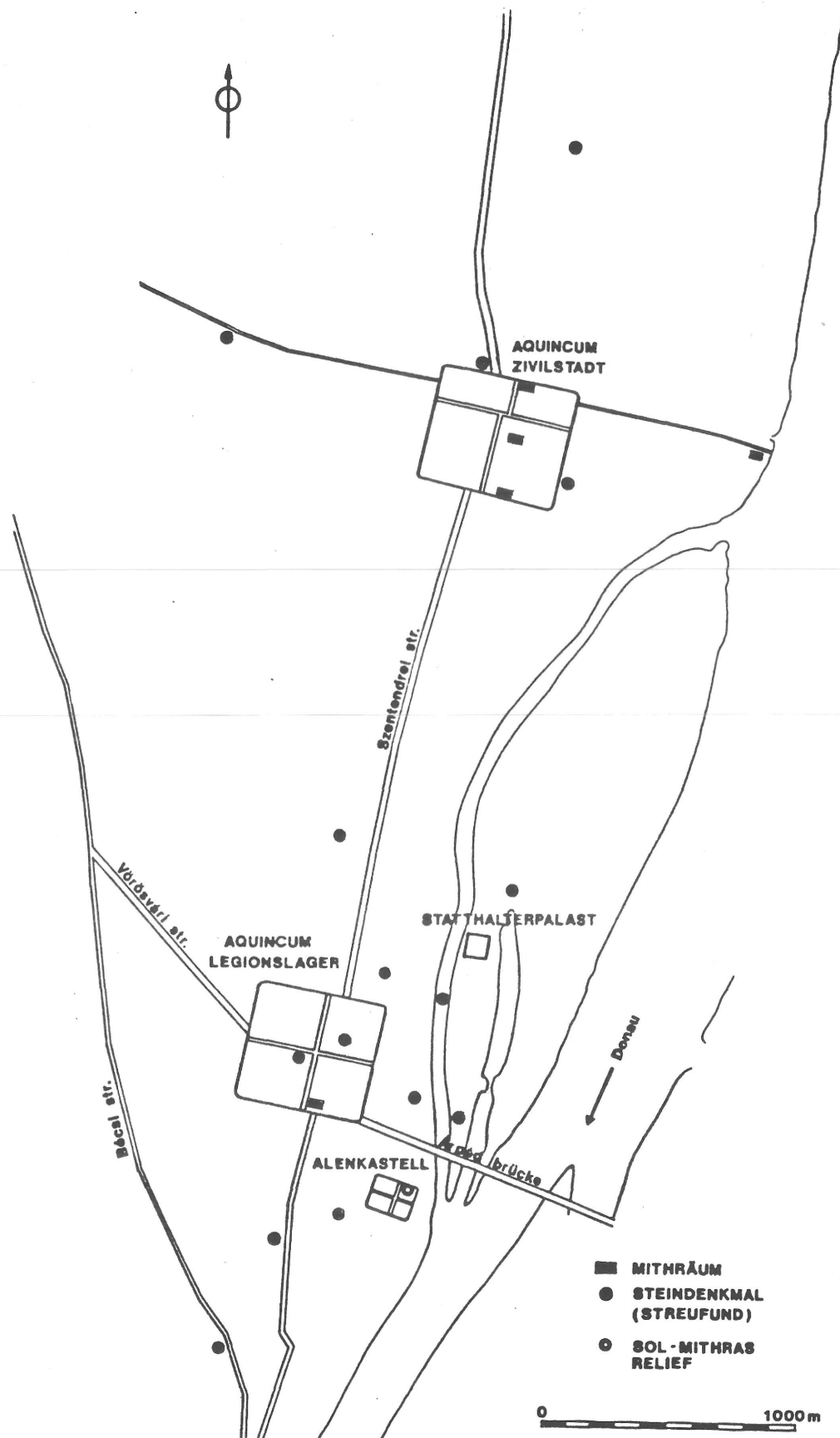
11. A rükingeni kultuszkép hátlapja 12. A ladenburgi kultuszkép 13. Kultuszkép Konjicból
(Dalmatia). Elő- és hátlap

Abb. 11. Kultbild von Rückingen. Rückseite Abb. 12.. Kultbild von Ladenburg Abb. 13. Kulttafel aus Konjic
(Dalmatien). Vorder- und Rückseite

14. Falfestmény Durából
Abb. 14. Wandgemälde aus Dura

15. A Mithras- emlékek elterjedése Aquincumban
 Abb. 15. Verbreitung der Mithras-Denkmal in Aquincum

16. A szentendrei aediculafal 17. Kultusztábla Nersaeből (Italia)
Abb. 16. Aediculawand aus Szentendre Abb. 17. Kultbild von Nersae